

معرفی و بررسی نسخه‌های خطی شرح دستور معمای نیشابوری از صادق رکنی

امید مجد، سی هون جانگ*

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

سال نوزدهم، شماره ششم، شهریور ۱۴۰۵، شماره پی در پی ۱۲۴، صص ۲۸۰-۲۵۹
<https://irandoi.ir/doi/10.irandoi.2002/bahareadab.2026.18.8284>

نشریه علمی سبک شناسی نظم و نثر فارسی

(بهار ادب سابق)

چکیده:

زمینه و هدف: «دستور معما» اثر میرحسین نیشابوری از معماسرایان دوره تیموری است، صادق رکنی، یکی از شارحانی است که برای فهم آسان معماهای او این اثر را شرح گفته است. در این مقاله با هدف کلی شناسایی میراث ادب فارسی، سه نسخه خطی شرح رکنی معرفی و از نظر ویژگیهای ظاهری و محتوایی بررسی شده است.

روش: در تصحیح سه نسخه خطی شیوه تصحیح بینابین استفاده شده است؛ بررسی و تحلیل نسخه‌ها بر مبنای مقایسه سه نسخه است و نگارش مقاله به شیوه توصیفی تحلیلی می‌باشد.

یافته‌ها: سه نسخه خطی با علایم اختصاری نسخه ملک، نسخه مرکز و نسخه مر مورد بررسی قرار گرفت، در ویژگیهای ظاهری و ساختاری، خط، رنگ، افتادگی متن، حاشیه‌نویسی، نگارش ابیات معما به نثر، متصل‌نویسی یا منفصل‌نویسی واژه‌ها به دلیل شیوه کتابت کاتبان دیده می‌شود که در مقایسه آنها، خط کاتب در نسخه مرکز و بعد در نسخه ملک خوب است اما نسخه مر بدخطی دارد و خوانش آن دشوار می‌نماید، در نسخه مر افتادگی متن و فراموشی شرح برخی معماها بسیار است. از نظر کامل بودن متن، نسخه مرکز متن کامل شرح را دارد، ابیات در هر سه نسخه به صورت نثر نوشته شده‌اند فقط در نسخه مرکز و ملک کاتبان با خط قرمز نام معما را نوشته‌اند و مصراعها را با علامت قرمز مشخص کرده‌اند اما در نسخه مر چنین نیست. سبک اثر جزو سبک نثر ساده دوره تیموری است. رکنی علاوه بر شرح دستور معما، رساله «نود و نه اسم خداوندی» نیشابوری را هم شرح کرده است. در نسخه مر و مرکز این شرح ابتدای نسخه است اما در نسخه ملک در انتهای نسخه آمده است. در ساختار محتوایی، منطبق با اثر نیشابوری است، با همان ابیات بראعت استهلال نیشابوری شروع کرده، بعد از مقدمه در معرفی نیشابوری، ارادت او به امیرعلیشیرنوی، تعاریف معما، بر طبق اثر نیشابوری اعمال معمایی را آورده و بعد از ذکر هر معما، بیت را شرح کرده است. در پایان نیز بخشی در مورد لغز و ماده تاریخ قرار داده است.

نتیجه گیری: از نسخه‌های تصحیح شده شرح معمای رکنی، نسخه مرکز و نسخه ملک بر نسخه مر ارجحیت دارند. رکنی شرح معماهای نیشابوری را با هدف فهم آسان و حل معماهای وی نوشته است و اثرش نه تنها به درک و توضیح بهتر معماهای رساله «دستور معما» کمک میکند، بلکه در تاریخ مطالعات معمایی، در شناخت هنر معماسرایی و چگونگی حل آن جایگاه ویژه‌ای دارد.

تاریخ دریافت: ۰۹ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ داوری: ۱۴ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ اصلاح: ۲۹ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵

کلمات کلیدی:

میرحسین نیشابوری، صادق رکنی، نسخه خطی، تصحیح، معما.

* نویسنده مسئول:

✉ sihoon@ut.ac.ir

☎ (۲۱ ۹۸+)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Introduction and review of manuscripts of the explanation of the Neyshaburi riddle by Sadeh Rokni

O. Majd , S. Jang*

Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 28 February 2026

Reviewed: 03 April 2026

Revised: 18 April 2026

Accepted: 31 May 2026

KEYWORDS

Mir Hossein Neyshaburi, Sadeh Rokni, manuscript, correction, riddle

*Corresponding Author

✉ sihoon@ut.ac.ir

☎ (+98)

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Dastur-e Mo'ammā" (The Rule of Riddles) by Mir Hossein Neyshāburi is a work by one of the riddle-composers (mo'ammā-sarāyān) of the Timurid period. Šādeq Rokni is one of the commentators who wrote a commentary on this work to facilitate the understanding of his riddles. This article, with the general aim of identifying the heritage of Persian literature, introduces three manuscript copies of Rokni's commentary and examines them in terms of their formal (paleographic) and content-related features.

METHODOLOGY: In editing the three manuscripts, an intermediate (bayna-bayn) method of critical editing was employed. The examination and analysis of the manuscripts are based on a comparison of the three copies, and the article is written in a descriptive-analytical manner.

FINDINGS: The three manuscripts, designated by the abbreviations Malek, Markaz, and Mar, were examined. In terms of formal and structural features—script, ink color, textual lacunae, marginalia, the prose rendering of the riddle verses, and the conjoined or disjoined writing of words due to the scribes' practices—it was observed that, in comparison, the scribal hand in the Markaz manuscript is good, followed by the Malek manuscript, whereas the Mar manuscript has poor handwriting and is difficult to read; the Mar manuscript also contains extensive textual lacunae and omissions in the commentary of certain riddles.

Regarding textual completeness, the Markaz manuscript contains the complete text of the commentary. The verses in all three manuscripts are rendered in prose; only in the Markaz and Malek manuscripts did the scribes write the name of the riddle in red ink and mark the hemistichs with red symbols, whereas this is not the case in the Mar manuscript. The style of the work belongs to the simple prose style of the Timurid period.

In addition to commenting on Dastur-e Mo'ammā, Rokni also wrote a commentary on Nishāburi's treatise "The Ninety-Nine Names of God." In the Mar and Markaz manuscripts, this commentary appears at the beginning of the manuscript, whereas in the Malik manuscript it appears at the end.

In terms of content structure, the work conforms to Neyshāburi's original text: it begins with the same barā'at-e estehlāl verses as Neyshāburi, followed by an introduction presenting Neyshāburi, his devotion to Amīr Ali Shir Navā'i, and definitions of the riddle (mu'ammā). Following Neyshāburi's work, it presents the operations of riddle-craft, and after citing each riddle, provides a commentary on the verse. At the end, a section on loḡhaz (wordplay/cryptic riddles) and mādde-ye tārikh (chronogram) is also included.

CONCLUSION: Among the edited manuscripts of Rokni's riddle commentary, the Markaz and Malik manuscripts are preferable to the Mar manuscript. Rokni wrote his commentary on Neyshāburi's riddles with the aim of facilitating easy understanding and solving of his riddles. His work not only contributes to a better understanding and explanation of the riddles in "Dastur-e Mo'ammā" but also holds a distinctive place in the history of riddle studies, in understanding the art of riddle-composition (mo'ammā-sarāyi) and how such riddles are solved.

<https://irandoi.ir/doi/10.irandoi.2002/bahareadab.2026.18.8284>

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 13	 0	 0

مقدمه

نسخه خطی در تعریف کلی، کتابی است که از روی آن بنویسند یا رونوشت از یک اثری است. نسخه‌شناسی و تصحیح نسخه نیز نگارش تازه و صحیح از روی نسخه‌های خطی است که امروزه خوانش آنها سخت است. با تصحیح نسخه، باید متنی نوشته شود که همان نسخه در ظاهر، امروزی گردد در واقع «عین نسخه‌ای باشد که مؤلف عرضه داشته است و یا لااقل هیاتی داشته باشد که مؤلف اثرش را به مانند آن و یا نزدیک به آن فراهم آورده است» (جهانبخش، ۱۳۹۰: ۱۳-۱۴) در ادبیات فارسی، آثار متعددی در طول قرن‌ها با نسخه‌های خطی حفظ شده است که تصحیح آنها پیشینه فرهنگی ادبی غنی کشور را نشان می‌دهد. «نسخه‌های خطی نه تنها راویان فرهنگ و تاریخ پیشین‌اند، بلکه چگونگی دگرگونی‌ها را نیز روایت می‌کنند، روایتی که مصححان حاذق می‌شنوند و به گوش دیگران می‌رسانند. فن تصحیح متن، شنیدن صدای تاریخ از زبان همین نسخه‌های خاموش است و کار مصحح نبی وار» (مجرد، ۱۳۹۶: ۱-۲) بنابراین شناسایی نسخ و تصحیح آن گامی مؤثر در حفظ میراث ادبی ایران است و هنوز نیز بسیاری از نسخه‌ها وجود دارند که تصحیح نشده‌اند و به عبارتی کتاب‌های متعددی در گذشته ادبی ایران نوشته شده‌اند که می‌شود آن را بازخوانی کرد و با مقابله نسخه‌های موجود متنی پیراسته نوشت.

در این مقاله، سه نسخه خطی «شرح دستور معمای میرحسین نیشابوری» از صادق رکنی که در قرن دهم نوشته، معرفی و بررسی شده است. میرحسین نیشابوری از معمارسرایان قرن نهم و دهم مربوط به دوره تیموریان است که اثر «دستور معما» را نوشته است. صادق رکنی از شاگردان وی بود که بعد از فوت استادش، با این هدف که فهم معماهای نیشابوری را آسان نماید، اثر «شرح دستور معمای نیشابوری» را نوشت. تصحیح سه نسخه خطی این شرح، موضوع رساله دکتری اینجانب بود که با هدف احیا و معرفی یکی از آثار مهم معمایی زبان فارسی انجام دادم، تصحیح با مقابله سه نسخه که یک مورد در کتابخانه ملک آستان قدس رضوی و دونسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است، انجام گرفت. با توجه به اینکه نسخه دستور معما پیشتر تصحیح شده است، تصحیح شرح رکنی نیز گامی مؤثر در غنی‌تر کردن مطالعات ادبی در زمینه معما است. در روش تحقیق براساس شیوه‌های تصحیح نسخ، متن تصحیح شد و بعد از معرفی نسخه‌ها، ویژگی‌ها ظاهری، ساختار نگارشی، ویژگی سبکی و محتوایی بررسی شده است.

پیشینه پژوهش

از شرح معمیات صادق رکنی چندین نسخه در کتابخانه‌های مختلف وجود دارد، اما تاکنون تصحیح این اثر انجام نشده است؛ فقط معرفی مختصر نسخه‌ها در آثار پژوهشی نسخ خطی ذکر گردیده است مثل کتاب «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه و موزه ملی ملک (موقوفه آستان قدس رضوی)» (۱۳۹۳) که زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش پژوه است، در چند خط، این نسخه خطی را معرفی کرده‌اند. در ارتباط با موضوع پژوهش هم قبل از تصحیح این اثر، تصحیح انتقادی «رساله دستور معما» توسط مژده کمالی فرد (۱۴۰۱۱۳) در دانشگاه علامه طباطبائی انجام گرفته است که دقیقاً تصحیح اثر نیشابوری است که صادق رکنی آن را شرح گفته است، در سال ۱۴۰۳ نیز مقاله آن را چاپ کرده است. بنابراین در ادامه این تصحیح، شرح معمیات نیز در شناخت معما و معمارسرای تصحیح شد و با معرفی و بررسی نسخه‌های تصحیح شده، در شناخت رساله دستور معمای نیشابوری و معمارسرای ایران، تصحیح نسخه‌های شرح معمیات رکنی ضروری به نظر می‌رسد.

بحث و تحلیل

معرفی میرحسین نیشابوری و کتاب دستور معما

میرحسین نیشابوری از معماسرایان برجسته دوره تیموری است، دوره تیموری یکی از دوره‌های درخشان ادب فارسی است که «در این دوره شعرا و نویسندگان بسیاری در ظل عنایت سلاطین تیموری پدید آمدند» (رضایی، ۱۳۸۲: ۲۴) به ویژه امیرعلیشیر نوایی، ندیم و مشاور ادب دوست سلطان حسین بایقرا، حامی ادب بود؛ در هرات با کمک و مساعدت وی مرکزی به نام اخلاصیه تأسیس گردید (مسجدی، ۱۳۹۶: ۱۱) که بسیاری از اهل ادب در آنجا جمع شدند؛ میرحسین نیز در حمایت وی به معماسرایی روی آورد و در این علم و ساخت معماهای ادبی مشهور شد. عنوان کامل اسم او در شرح معمای رکنی «امیرکمال الدین حسین محمد الحسنی مشهور به میرحسین نیشابوری» ذکر شده است؛ رکنی او را با صفت سیادت‌پناهی و فضیلت‌دستگاهی توصیف کرده است. در مورد تاریخ تولدش اطلاعات خاصی در دسترس نیست و در کل درباره زندگی وی اطلاعات زیادی به دست نیامده است (کمالی فرد و طالبیان، ۱۴۰۳: ۹) اما در مورد تاریخ فوت او، رکنی در پایان شرح معمیات نوشته است وی در سال ۹۰۴ قمری از دنیا رفت.

«پوشیده‌نماند که جناب مخدومی استادی، حضرت میرحسین نیشابوری، نهم شهر ذیقعد، روز چهارشنبه اول نماز پیشین بود که ازین عالم رحلت فرمود و کان ذالک فی تاریخ سنه اربعه و تسعمائه. و شارح تاریخ گفته قطعاً سید حسین قدوه ارباب فضل کو بر اهل نغمه همه فایق فتاده بود رفت از جهان فانی و تاریخ فوت او با هجرت رسول موافق افتاده بود»

آنچه در زندگی او و معماسرایی‌اش مشخص است، این است که استادش در معماسرایی عبدالرحمن جامی است و وی از ملازمان امیرعلیشیر نوایی است که ارادت خاصی به او داشته است. آثار او در معماسرایی، کتاب دستور معما، مثنوی نود و نه نام خدا و غزلی در معما برای سلطان حسین بایقرا را ذکر کرده‌اند (کمالی فرد و طالبیان، ۱۴۰۳: ۹)

در کتاب دستور معما، بعد از چند بیت براءت استهلال در بیان معما و ذکر ارادت به امیرعلیشیر نوایی، مختصری در مورد معما و تعاریف آن آورده است سپس با معرفی قواعد معمایی که به تبعیت از جامی، در چهار اعمال کلی معمایی با عنوانهای ۱- اعمال تسهیلی، ۲- اعمال تحصیلی، ۳- اعمال تکمیلی و ۴- اعمال تزییلی ذکر کرده است، هر کدام را در بخش‌های جداگانه توضیح داده و انواع آنها را ذکر کرده و برای هر کدام معماهای مختلف آورده است. معماها نیز به صورت تک بیت و یا دوبیتی هستند و مفاهیم غنایی و بعضاً عرفانی دارند و اغلب دارای معنای ساده میباشند، تعداد معماها ۶۵۰ معما است (کمالی فرد، ۱۴۰۱: ر) روش او چنین است که بعد از توضیح عمل معمایی و تعریف آن، اول اسم معما را ذکر کرده و سپس ابیات را آورده است، در مواردی هم توضیح جزئی گفته است. با همین روش کتاب را به پایان برده است. رساله «نود و نه نام خداوندی» اثر بعدی اوست که در ادامه دستور معما سروده است، در این اثر فقط نامهای خداوند را آورده و برای هر کدام معمای ادبی ساخته است.

صادق رکنی و شرح معما

صادق رکنی از شاگردان میرحسین نیشابوری است که اطلاعاتی از زندگی او در دست ما نیست و نامش در تذکره‌ها نیامده است. فقط در ابتدای شرح، خود را به طور مختصر معرفی کرده است که از عاشقان و دوستداران میرحسین بوده و در جوانی همراه و ملازم او شده است و علم معما را از او یاد گرفته است.

«اما بعد معروض آنکه حقیر صادق رکنی عاشق میگوید که در زمان جوانی و ایام کامرانی به عشق و عاشقی و شعر و شاعری و به خواندن میلی تمام داشتم از این جهت در ملازمت جناب سیادت پناهی، فضیلت دستگاہی امیرکمال‌الدین حسین محمد الحسنی مشهور به میرحسین نیشابوری کسب علم میکردم. و معمایی که میگفتند یاد میگیرفتم و آنچه خود نمییافتم شرح حال آن از ایشان میشنیدم»

بعد از فوت میرحسین، وی تصمیم میگیرد بر اثر او شرح بنویسد، در دلیل شرحش گفته است: «میرحسین چون معماهای خود را جمع کردند شرحی بر آن نوشتند لازم شد که چون حق استادی در گردن این فقیر دارند شرحی لایق بنویسم به تفصیل تا عزیزان از معماهای ایشان فیض برند»

در تاریخ اتمام شرح نیز با ماده تاریخی که کاتب نسخه مرکز در خاتمه نسخه ثبت کرده، گویا ۹۳۱ قمری شرح را تمام کرده است.

ای [کاتب]	کتاب شرح رکنی بنویس	وین	لب	لباب	رکنی	بنویس
تاریخ	شرح رکنی	اگر	می‌طلبی	بنویس	حساب	سرخ رکنی بنویس

با توجه به حساب ابجد، جمع اعداد «حساب سرخ» ۹۳۱ است. ساختار شرح، منطبق با اثر نیشابوری است، با همان ایبات براعت استهلال نیشابوری شروع کرده و با معرفی خود، توضیح در مورد نیشابوری که رساله معمای خود را به نام میرعلیشیر نوشته است و بعد از توصیف ارادت او به میرعلیشیر که چگونه معماها را تغییر می‌داد تا وی به راحتی به جواب برسد؛ وارد شرح شده و مطالب اثر میرحسین معماها را آورده و توضیح داده است. قبل از شرح نیز برای یمن و تبرک، ابتدا نود و نه اسم خداوندی را آورده است. بعد از شرح نود و نه اسم خداوندی، با عنوان مقدمه، مباحث در مورد علم معما و مسائل مربوط به آن بیان کرده است، و بعد از تعاریف معماها را نوشته است، شرح معما مطابق با اثر نیشابوری است فقط در اثنای شرح حدود صد بیت نیز با عنوان «چنانکه شارح گوید» در توضیحاتش آورده است که کمکی در فهم معماهای میرحسین است. بعد از اتمام شرح نیز بخشی در مورد لغز و تعاریف آن و بخشی در ماده تاریخ نویسی آورده که در اثر نیشابوری نیست و رکنی اضافه کرده و بخش پایانی نیز خاتمه است.

معرفی نسخه‌ها

سه نسخه خطی از شرح رکنی با عنوان کلی «شرح معمیات» در این مقاله تصحیح شده است. یک نسخه از آن در «مؤسسه کتابخانه ملک و موزه ملی آستان قدس رضوی» نگهداری میشود که با عنوان «نسخه ملک» نامگذاری شد. دو نسخه نیز در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران در بخش تهیه نسخه دیجیتال است که یکی با عنوان «نسخه مرکز» و دومی با عنوان «نسخه مَر» نامگذاری شد.

نسخه ملک: این نسخه در مؤسسه کتابخانه ملک و موزه ملی آستان قدس رضوی با عنوان «شرح معمیات میرحسین نیشابوری» از صادق رکنی عاشق، به شماره ۲۵۴۷ در تاریخ ۱۸ اسفند ۱۳۳۰ ثبت شده است و بازدید از آن نیز در سال ۱۳۵۱ است. نسخه در ۳۲۴ صفحه با خط سیاه و قرمز نوشته شده است. ۵ صفحه ابتدایی،

مشخصات نسخه است. در صفحه سوم نام نسخه، نویسنده و سال نگارش آن آمده است، سال تحریر نسخه را هم ۹۹۴ هجری قمری نوشته است. نام «محمد علی» در ابتدای مشخصات آمده است. در پایان نسخه هم کاتب اسم خودش را «شمس الدین علی بن شرق الدین حسن حسینی مازندرانی» ذکر کرده است. در صفحه پنج یک جدول معمیات با اعداد است که توضیحات نیز آورده است و متن شرح از صفحه ۶ شروع شده است. صفحات شماره‌گذاری دارند که البته کاتب در برخی صفحات ننوشته است. رسم‌الخط نسخه در صفحات آغازین یکسان است و با خطی خوش نستعلیق نوشته شده است اما از صفحه ۶۵ به بعد تغییر کرده و دیگر نستعلیق نیست و دشوار مینماید.

در نگارش ابیات نیز فقط در صفحه اول متن نسخه، نگارش ابیات به صورت رسم الخط امروزی آمده است اما در باقی رساله، با متن یکی است و فقط با علامت قرمز در نگارش اسم معما و علامت میان ابیات، بیت از نثر مشخص شده است.

کلیت نسخه تمیز است و جز چند مورد مخدوش نیست، فاصله خطوط حدوداً به اندازه ۱ سانتیمتر است. تکرار صفحات در چند مورد دیده میشود. مثلاً صفحه ۷۱ نسخه تکرار صفحه قبل است. حاشیه‌نویسی کاتب کمتر است و موارد اندکی دارد. افتادگی کلمات هم در نسخه دیده میشود و بعضاً اسم معماها را کاتب ننوشته است.

نسخه مرکز: این نسخه با عنوان «شرح رکنی در معما» در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران در بخش تهیه نسخه دیجیتال است. کاتب چنانکه در پایان نسخه خود را معرفی کرده، «مولانا محمد شریف مازندرانی» است، صفحه اول مشخصات نسخه است، شماره کتاب «۲۹۵» امام جمعه» با تاریخ تصویربرداری ۱۳۹۱ است. متن رساله از صفحه ۷ شروع میشود و جمعاً ۱۱۱ تصویر دارد که هر تصویر دو صفحه است که جمعاً ۲۲۲ صفحه میباشد. صفحات نیز شماره‌گذاری شده‌اند و البته در برخی صفحات، کاتب شماره صفحه را ذکر نکرده است. صفحه ۵ و ۶ جملات پراکنده در مورد معما است که به متن ارتباطی ندارد و از صفحه ۷ متن شرح آغاز می‌شود. در تصویر شماره ۱۰۹ نسخه پایان یافته و تصویر شماره ۱۱۰ ابیات پراکنده است و تصویر شماره ۱۱۱ نیز خالی است. رنگ تصاویر روشن و شفاف است، خط کاتب، نستعلیق خوانا است و با دو رنگ سیاه و قرمز نوشته است و همین رسم الخط تا پایان نسخه ادامه دارد. رنگ قرمز فقط در نگارش اسم معما و علامت ابیات است. در نگارش ابیات نیز فقط ابیات ابتدایی رساله به شکل امروزی است اما در متن رساله ابیات را همانند نثر نوشته است و فقط با علامتی قرمز رنگ مصراع را از هم جدا کرده است. کلیت نسخه تمیز و خوانا است، فقط در موارد اندک، بعضی صفحات نسخه کثیف شده و برخی خطوط قابل خواندن نیست و یا پاک شده است. فاصله خطوط حدوداً کمتر از ۱ سانتیمتر است. حاشیه‌نویسی کاتب در صفحاتی وجود دارد.

نسخه مر: این نسخه در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران در بخش تهیه نسخه دیجیتال است. صفحه اول مشخصات نسخه است، در عنوان کتاب، یک واژه ناخوانا (از نظر اینجانب) به شکل «تبو ۴»، نوشته شده است. شماره کتاب «۶۴۸۱» با تاریخ تصویربرداری، اسفند ۱۳۸۹ است. اطلاعات دیگری ثبت نیست و بلافاصله بعد از مشخصات تصویربرداری، متن شرح از صفحه ۲ شروع میشود و جمعاً ۱۶۳ تصویر دارد که هر تصویر دو صفحه است. صفحات نیز شماره‌گذاری نشده‌اند، متن رساله در تصویر شماره ۱۶۰ تمام شده و سه صفحه بعدی مربوط به یک متن دیگر است. کاتب چنانکه خود را در پایان نسخه معرفی کرده، «فقیر اهل الطلحه علی ابن عبدالله رحم الله» است. ظاهر نسخه تمیز است و به جز چند صفحه حاشیه ندارد، فقط در چند صفحه نسخه کثیف شده و چند خط قابل خواندن نبود، همانند دو نسخه مرکز و ملک فقط ابیات ابتدای رساله به

صورت بیت آمده و در متن رساله ابیات را به صورت نثر نوشته است. فاصله خطوط به طور تقریبی ۱ سانتیمتر است. رنگ نسخه کمی کدر است. مهمترین عیب نسخه به نظر من، خط کاتب بود که به نظر اینجانب اصلاً خوب نیست و خوانش نسخه را با دشواری همراه کرد. همچنین این نسخه افتادگی در معما دارد و بعضاً معماهایی که در دو نسخه مرکز و ملک آمده در این نسخه موجود نیست. کاتب حدود مصراعها را مشخص نکرده و از رنگ قرمز نیز در نگارشش استفاده ننموده است فقط در صفحاتی زیر برخی جمله‌ها خط قرمز کشیده است که دلیل آن مشخص نیست. بسیاری از نام معماها را نیز خالی گذاشته و ننوشته است.

تصحیح نسخه‌ها با مقابله آنها صورت گرفته است، نسخه ملک با توجه به قدیمی بودن آن به عنوان نسخه اساس انتخاب شد اما به این دلیل که این نسخه در مقایسه کاستی داشت هر چند این کاستی اندک بود و همچنین مطالب هر سه نسخه گاهی باهم تفاوت داشت، شیوه تصحیح بینابین استفاده شد. در این شیوه «نسخه معتبرتر که اصح و در اغلب موارد اقدم است، اساس نسبی قرار می‌گیرد و تنها در مواردی که ضبط سایر نسخ راجع است، ضبط مغلوط نسخه اساس از متن بیرون کشیده میشود و ضبط آن نسخ جایگزین گردد» (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۴۳۶-۴۳۷) در واقع در این نوع تصحیح «در صورت وجود اختلاف روایت، پس از تحقیقی که مصحح برای درستی هر روایت انجام میدهد، آنچه از لحاظ درستی برتری دارد در متن می‌آید و عبارت تصحیف و تحریف شده یا مطلب اشتباهی در پارورقی ذکر میگردد» (منجد، ۱۳۵۵: ۲۰) به این صورت نسخه کتابخانه ملک، نسخه اساس قرار گرفت و اختلاف نسخ در زیرنویس بیان گردید و هر جا که نسخه ملک مطلبی را ننوشته بود، نسخه مرکز به عنوان نسخه اساس دوم در متن قرار گرفت و مطالب از روی آن نوشته شد.

تفاوت نسخه‌ها در ویژگیهای ظاهری و نگارشی

افتادگی متن و فراموشی کاتب

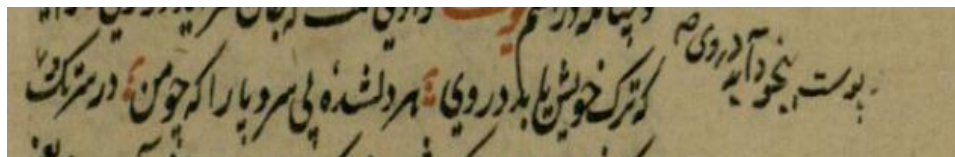
در مقایسه نسخه‌ها، نسخه مرکز را میتوان متن کامل نامید، افتادگی مطالب به دلیل مخدوش بودن نسخه یا فراموشی کاتب در نگارش معماها در دو نسخه مر و ملک دیده میشود. البته در نگارش متن رساله، افتادگی اسم معما در نسخه مر بسیار است. کاتب پیوسته اسم معما را خالی گذاشته و ننوشته است، در نسخه ملک هم در چند مورد این ویژگی دیده میشود که در مقایسه فراوانی ندارد و بعضاً در حاشیه نسخه آمده است. علاوه بر این در نسخه مر، افتادگی مطالب که باعث شده شرح ناقص بماند و عیب اصلی نسخه محسوب میشود، فراموشکاری کاتب در نگارش متن است، گویی کاتب از روی نسخه‌ای در حال نگارش بود و در اثنای کتابت چندین خط و گاه چندین شرح معما را فراموش کرده است. این فراموشی چنان است که در مطابقت مطالب با دو نسخه دیگر افتادگی بسیار دارد و برخی معماها را ثبت نکرده است. برای نمونه در متن مربوط به بخش «تحلیل» از اعمال تسهیلی، وقتی مبحث تحلیل را توضیح میدهد ناگهان آن را رها کرده و چندین معما را جا انداخته است، بلافاصله خط بعدی توضیح نیمه یک معمای دیگر است اما هر دو نسخه مرکز و ملک، مطالب جا افتاده در این نسخه را دارند و در تصحیح متن نیز اختلافات در زیرنویس بیان گردید.

افتادگی مطالب در نسخه ملک هم دیده میشود اما خیلی کم است. در مقایسه با نسخه مرکز، در چند مورد معماها را ننوشته است مثلاً از صفحه ۲۷۲ گویا از صفحه‌ای ناگهان به صفحه دیگر پریده و چند معما جا افتاده است. غیر از این مورد مخدوش بودن به دلیل ضبط با عجله و پرش مطلب در این نسخه نیست. در مشابته سه نسخه باهم، افتادگی مطالب، مربوط به دو رباعی است که در پایان رساله دیده میشود، بعد از اتمام شرح معمای

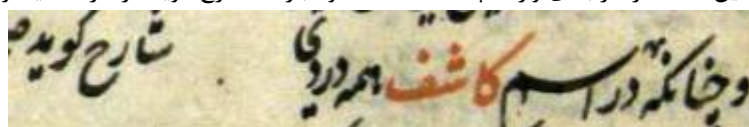
نیشابوری، در بخش آخر تتمه که از خود رکنی است و در اثر نیشابوری نیست، سخن از یک رباعی است که فردی نوشته و به خراسان خدمت علیشیرنویایی فرستاده است، نگارنده آن رباعی، شعرش را در دایره نگاشته است. در هر سه نسخه متن رباعی نیامده است، نسخه ملک، چند خط جای خالی آمده است، نسخه مرکز و مر دایره را هم کشیده‌اند، نسخه مر دایره را خالی گذاشته و چیزی ننوخته است، فقط نسخه مرکز نوشته که خوانش آن برای اینجانب ناخوانا بود. در ادامه هم بعد از توضیح، چند خط خالی است که جای رباعی دوم است اما مطلب نیست و هر سه نسخه جای آن را خالی گذاشته‌اند. فقط نسخه مر دایره را کشیده و چیزی ننوخته است.

۳-۴-۲ حاشیه نویسی

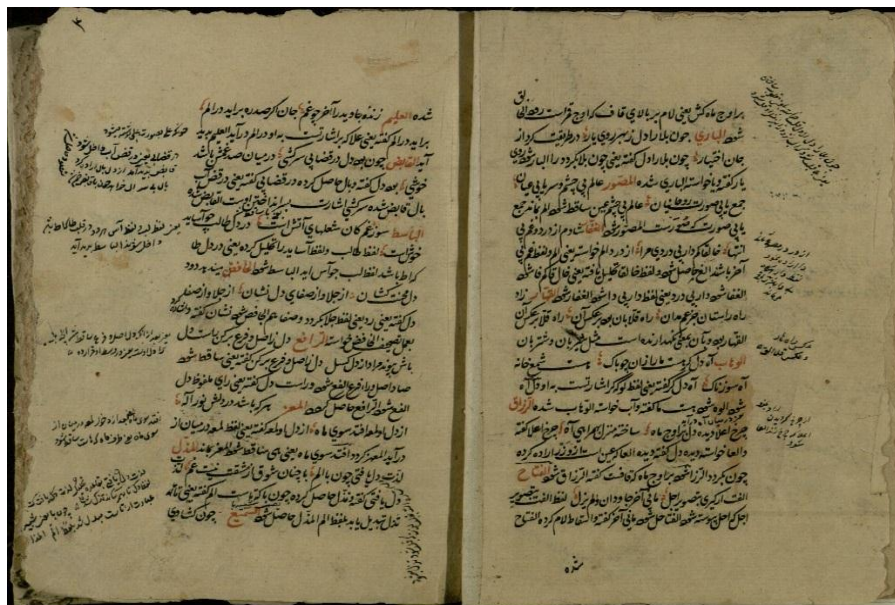
در نسخه مر، حاشیه وجود ندارد و جز چند مورد انگشت‌شمار، کاتب علاقه‌ای به حاشیه‌نویسی نداشته است. در نسخه ملک هم، کاتب مواردی اندک نوشته است اما در نسخه مرکز، کاتب در توضیح شخصی یا بیان جا افتادگی متن اصلی، توضیحات را با علامت ۷ کوچک در حاشیه آن نوشته است و علامت «ص» (یعنی صحیح) را کنارش نوشته است، مثل نمونه زیر که بعد از واژه «تک» این علامت را گذاشته و در جای خالی سمت راست توضیح را نوشته است.

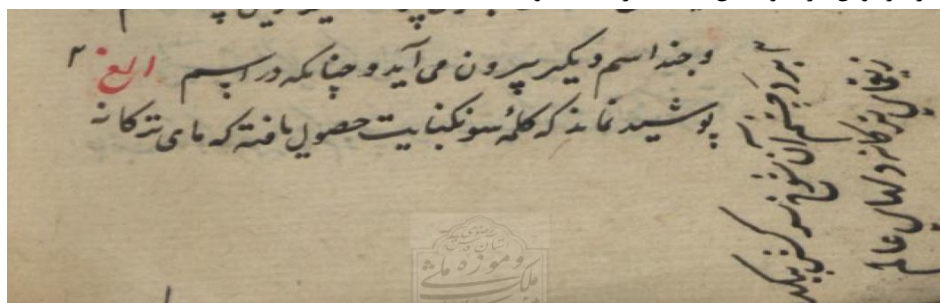
یا مورد زیر که این علامت را در بالای واژه «چنانکه» گذاشته و عبارت «شارح گوید» را در حاشیه نوشته است.

اما در مواردی این علامت نیست و کاتب در حاشیه توضیحاتی نوشته است که جزو متن اصلی نیست و صرفاً از خودش توضیحاتی را آورده است، مثل این صفحه نسخه که کاتب در شرح معماها، توضیح نوشته است که این توضیحات در نسخه مر و ملک دیده نمی‌شود.

در نسخه ملک، کاتب علامتی مثل عدد ۲ گذاشته و جافتادگی متن را نوشته است مثل تصویر زیر که بیت معما را فراموش کرده و با این علامت در حاشیه نوشته است

در مواردی هم که واژه‌ای را فراموش کرده بدون هیچ علامتی در حاشیه نوشته است اما توضیحات اضافی در شرح معما مانند نسخه مرکز در حاشیه وجود ندارد.

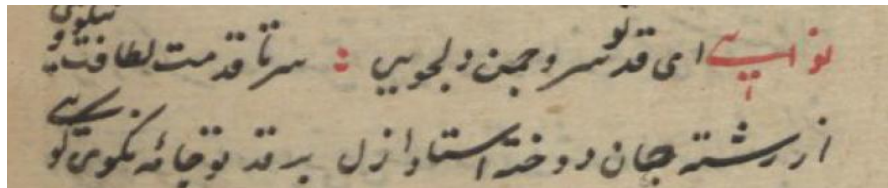
نگارش ابیات معما

نگارش ابیات در آغاز نسخه به شکل بیت است اما بعد از آن در هر سه نسخه، ابیات در متن به صورت نثر نوشته شده‌اند. در مقایسه سه نسخه، نسخه مر هیچگونه علامتی میان مصرعها نگذاشته است و متن شعر و نثر یکی است و تشخیص آن از روی محتوا است اما در دو نسخه مرکز و ملک با رنگ قرمز، اسم معماها ثبت شده و میان

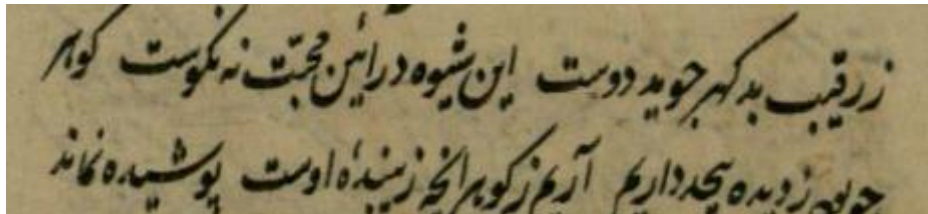

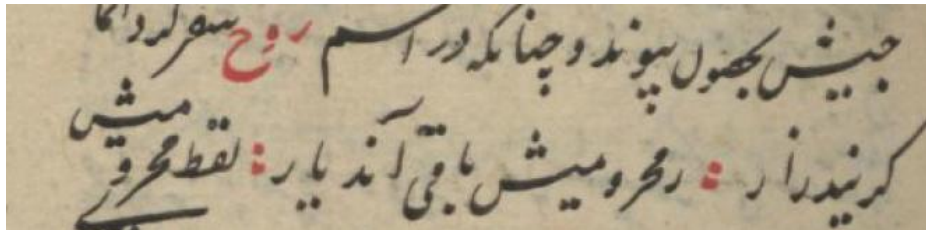
مصراعهای ابیات، علامتی به این صورت و نشان گذاشته شده است. البته در مواردی علامت فرق میکند اما این دو علامت پرتکرار است. در علامتگذاری هم گاهی کاتب فراموش کرده است علامت را بگذارد و گاهی علامت جا به جا گذاشته شده است. گاهی هم یک بیت علامت داره و بیت دیگر بی‌علامت است مانند نمونه زیر از نسخه ملک که بیت اول، وسط دو مصراع علامت دارد و بیت دوم، وسط مصراع، بی‌علامت آورده است.

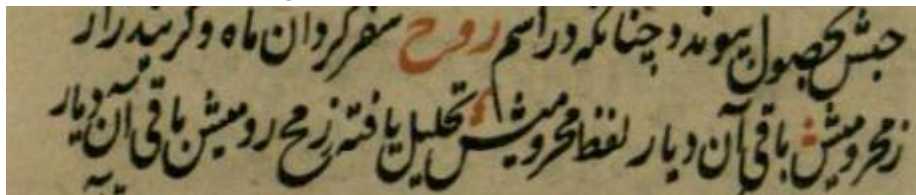
نمونه زیر از نسخه مرکز است که ابیات در وسط مصراع علامت ندارند

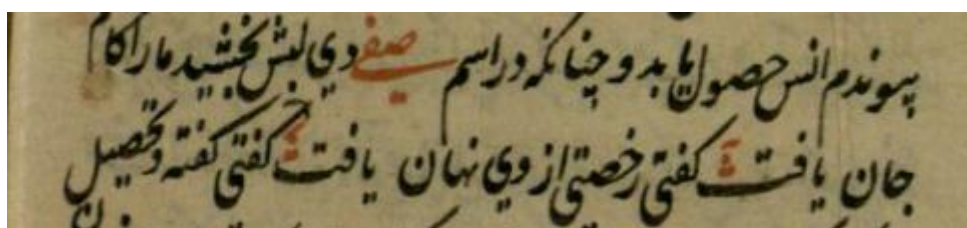
اما این ابیات در نسخه ملک در وسط مصرع علامت دو نقطه دارد. در مواردی علامت مصراع نابجاست، در نمونه زیر از نسخه ملک علامت را در میان دو مصراع آورده است

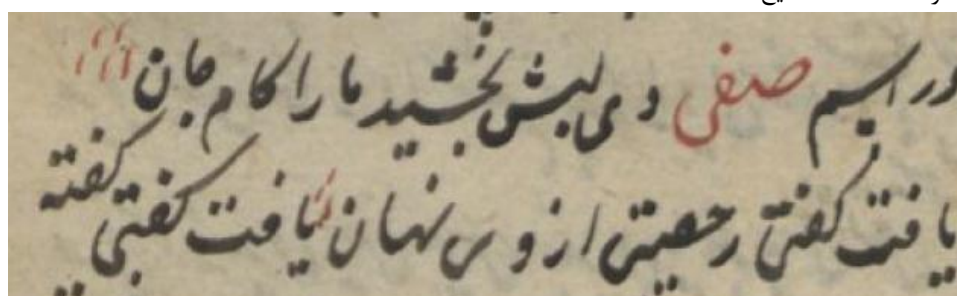
اما در نسخه مرکز، کاتب علامت را بعد از واژه «محرومیتش» آورده که صحیح نیست

یا در مورد زیر در نسخه مرکز نیز کاتب علامت میان دو مصراع را بعد از واژه «یافت» آورده که این واژه برای مصرع دوم است و واژه «یافت» دوم تحلیل بیت است

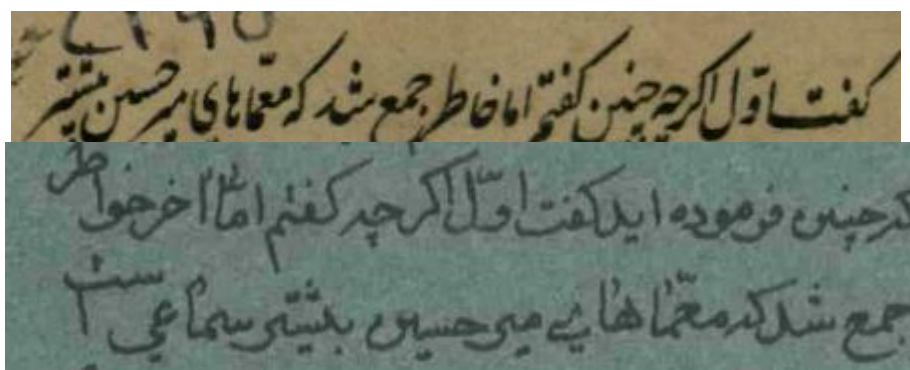
اما در نسخه ملک صحیح است

علامه نگارشی و املائی

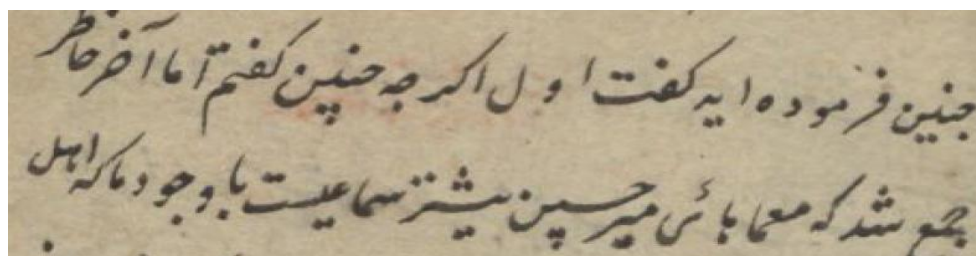
در ویژگی‌های نگارشی و املائی، سلیقه کاتبان متنوع است. مثلاً علامت تشدید در نسخه مرکز و مر آمده است؛ اما کاتب نسخه ملک به آن کم توجه است، حتی در بخشی از معما که در مورد بحث تخفیف و تشدید است، نسخه ملک علامت تشدید را نگذاشته است، در مقایسه دو نسخه مرکز و مر هم، در نسخه مرکز اغلب رعایت شده است. در مواردی هم فقط در آغاز نسخه توجه دارند و بعد از آن اهمیت نداده‌اند. برای مثال در واژه‌های «اول» و «معما» در دو نسخه مرکز و مر در ابتدای نسخه، تشدید گذاشته‌اند که بعدها دیگر این علامت را بر این دو واژه نیآورده‌اند. نسخه ملک هم هیچوقت برای آنها علامت تشدید نیآورده است.

نسخه
ه

مرکز

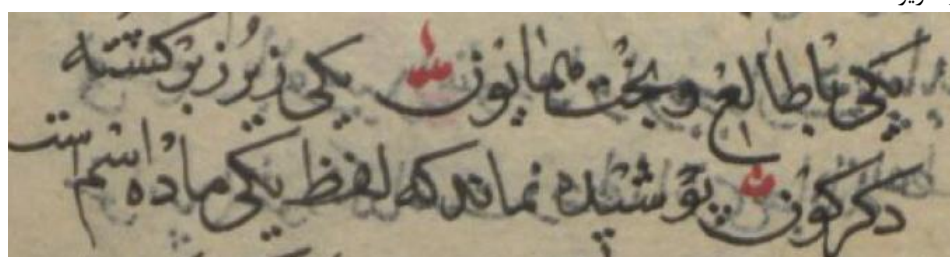
نسخه مر

نسخه ملک

در صفحاتی نسخه ملک علامات گذاری کرده است و حرف ساکن و حرف ضمه را بالای کلمات نوشته است مثل

نمونه زیر

اینگونه علامت گذاری در نسخه مر و مرکز نیامده است.

تفاوت مهم دیگر نگارش حرف همزه است، در نسخه ملک در حرف «ئی»، به جای همزه، حرف «ی» استفاده کرده است، اما در نسخه مر و مرکز حرف همزه آمده است. مثل واژه «معمایی» که در سراسر نسخه ملک «یی»

ثبت شده است اما در نسخه مرکز و مر با همزه است

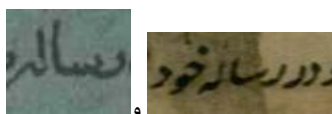
در رسم الخط نسخه ملک در مواردی زیر حرف «س» نقطه گذاشته است، که البته در ابتدای نسخه بیشتر است

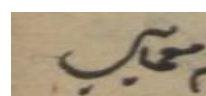
و در ادامه کاتب تکرار نکرده است، مثل واژه «استاد» که به این صورت نوشته است یا مثل واژه «رساله» به این

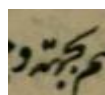

صورت نوشته است:

اما در نسخه مرکز و مر چنین نیست

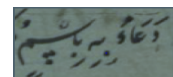
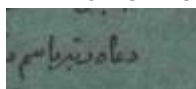
در نسخه مرکز و مر حرف «ت» در واژه «جهت» به صورت عربی نوشته شده است

اما در نسخه ملک با رسم الخط فارسی است البته در ادامه میبینیم در نسخه ملک هم گاهی با حرف عربی آمده است اما اغلب با حرف «ت» است.

غلطهای املائی هم در نسخه‌ها دیده میشود. مواردی مثل نوشتن حرف «ک» به جای حرف «گ» مانند دگر و مکر به جای دگر و مگر یا یک نقطه گذاشتن در حرف «چ» یا فراموشی یک حرف در واژه فراوانی دارد. در نسخه مرکز اغلب کاتب به جای واژه «چه» واژه «چو» ثبت کرده است.

فراموشی حروف در نسخه ملک بیشتر است؛ در ابتدای متن، واژه «ربه» حرف «ر» نوشته نشده است

و

اما در نسخه مرکز و مر حرف ر آمده است

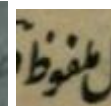
در واژه «دو ترکیب» حرف «تر» را فراموش کرده است اما در نسخه مرکز و مر

صحیح است یا واژه «عجم» که حرف ج را ننوشته است اما دو نسخه صحیح نوشته‌اند

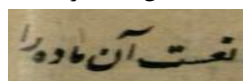

یا واژه «ملفوظ» را اغلب به صورت «ملفظ» نوشته است در حالیکه در دو نسخه دیگر

«ملفوظ» است

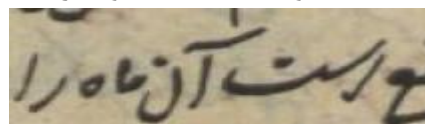
در مقابل فراموشی حروف، گاه دیده میشود که کاتبان یک حرف اضافه نوشته‌اند، برای نمونه در نسخه مرکز، واژه

«ماه» را کاتب به اشتباه ماده ثبت کرده در حالیکه در شرح معما ماه استفاده کرده

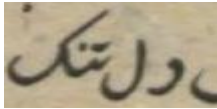
است اما دو نسخه ملک و مر صحیح ثبت کرده‌اند.

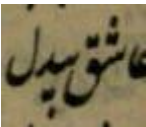
در ابتدای متن بعد از ابیات آغازین، عبارت «اما بعد» در نسخه مرکز آمده است اما در نسخه

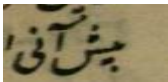
ملک واژه «اما» نیست و به صورت «وبعد» نوشته است، نسخه مر این عبارت را ثبت نکرده است.

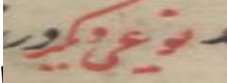
در متصل و منفصل نویسی، در هر سه نسخه، متصل‌نویسی اولویت دارد. حروف اضافه و علامت «می» افعال و فعل «است»، علامت «بی»، «به»، «ها» به واژه‌ها متصل شده‌اند. در واژه‌های مرکب هم متصل‌نویسی بسیار دیده میشود و البته در مواردی سلیقه کاتبان در منفصل‌نویسی دیده میشود، برای مثال واژه «دل‌تنگ» در نسخه ملک

منفصل است اما در دو نسخه مر و مرکز متصل نوشته‌اند. یا مثل واژه «بیدل» که امروزه

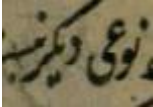
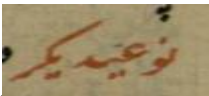
متصل رایج است، در نسخه ملک و مر منفصل است

ما در نسخه مرکز همیشه متصل نوشته است

یا مثل واژه «پیشانی» که امروزه متصل نوشته میشود، نسخه مرکز آن را به صورت منفصل نوشته است، اما نسخه ملک و مر، متصل نوشته‌اند

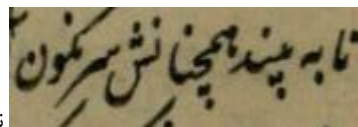
در دو واژه‌های مجزا که امروزه منفصل نوشته میشوند، کاتبان در مواردی متصل و در مواردی منفصل نوشته‌اند. مثل واژه «نوعی دیگر» که رکنی در شرح معماها به کار برده است، در نسخه ملک اغلب منفصل است

اما در مواردی به صورت انگشت‌شمار متصل نوشته است. در نسخه مرکز گاهی منفصل

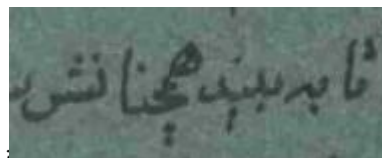
نوشته شده و اغلب متصل نوشته است

در نسخه مر همواره منفصل نوشته شده است

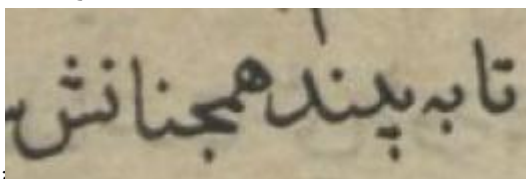
در مواردی در هر سه نسخه دیده میشود که حرف «ب» قبل از فعل به صورت «به» ثبت شده است مثل «ببیند» که «به بیند» ثبت کرده‌اند

نسخه مرکز

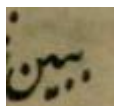

نسخه مر

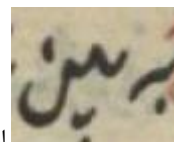

نسخه ملک

در مواردی در نسخه ملک و مر، حرف امر از فعل جدا نوشته شده مثل واژه «ببین» که به صورت «به بین» ثبت شده است.

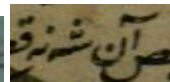
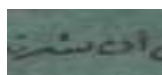

اما نسخه مرکز متصل نوشته ست

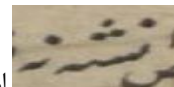

و

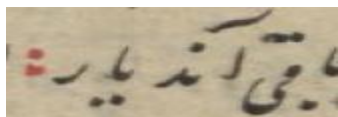
در نسخه ملک، کاتب واژه‌های «آن» و «این» را به واژه بعد متصل کرده است مانند «آن شه» که «آنشه» نوشته

اما در نسخه مرکز و مر منفصل است

است

یا مثل «آن دیار» که نسخه ملک به صورت متصل نوشته است اما در نسخه مرکز و مر منفصل است.

ویژگیهای سبکی و محتوایی

سبک کلی اثر

رساله «دستور معما» از نظر سبک‌شناسی، مربوط به دوره تیموریان است، در این دوره در نثر، ساده نویسی رایج است. به گفته صفا «آثار آن عهد به سبک ساده عادی بیشتر نگارش یافته است» (صفا، ۱۳۳۸: ۶۳) البته در مواردی هم آثاری به نثر متکلفانه و فنی نوشته شده است، بهار در کتاب سبک‌شناسی، سبک نثر این دوره را حد متوسط یعنی میانه نثر ساده و نثر فنی نامیده و گفته است که غالب نویسندگان این دوره، در این سبک آثار نوشته‌اند (بهار، ۱۳۴۹، ج ۳: ۱۹۸)، میرحسین نیشابوری در نگارش اثر سبک ساده و روان، متناسب متن علمی دارد و کاربرد آرایه‌های ادبی و واژه‌های دشوار در آن فراوان نیست و نمیتواند شاخصه سبکی باشد، ابیات معماهایش نیز متکلفانه نیستند و با اندک تأملی معنی به دست می‌آید. صادق رکنی هم در شرح اثر با همین سبک،

توضیحات معماها را نوشته است و دشواری سبکی در اثرش نیست. روش او این است که ابتدا معمای میرحسین را آورده و باتوجه به اینکه اعمال معمایی چیست، برای رسیدن به معما، بیت را شرح داده است، در شرح ابیات، یا مستقیماً با آوردن بخشی از بیت یا لفظ مورد نظر، تحلیل معما را گفته است اما از نظر سبکی، مطابق سبک نیشابوری تکرار عبارت‌های «پوشیده نماند» «مخفی نماند» در آغاز شرح شاخصه سبکی اوست، بعد از توضیح هم، برای ذکر نام معما عبارت‌های «به حصول پیوسته»، «به حصول پیوندد»، «رقم یابد»، «پیدا شود»، «ظهور یابد» و «حاصل شود» را به کار برده است. برای ذکر معمای بعدی عبارت «چنانکه در اسم ...» را به کار برده است. بدین ترتیب رکنی نیز اثر خود را با سبک نیشابوری نوشته است، علاوه بر شرح دستور معما، در مواردی، خودش معماهایی گفته که با عبارت «چنانکه شارح گوید در اسم ..» آورده است. عبارت‌های عربی در شرحش نادر است و مطابق اثر نیشابوری، غالباً عبارت «مقصود بالتمثیل» و «قبل التركیب» استفاده کرده است.

اختلاف نسخه‌ها در ساختار محتوایی

در محتوای کلی، شرح دستور معما، صرفاً توضیح و شرح معماهای میرحسین نیشابوری است، در مقایسه ساختار محتوایی اثر رکنی با رساله نیشابوری، رکنی نیز ابتدا غزلی که نیشابوری به عنوان براءت استهلال در معرفی معما و اعمال معمایی آورده، در آغاز نسخه قرار داده است. هر سه نسخه هم با این ابیات شروع شده‌اند

به نام آنکه از تألیف و ترکیب	معمای جهان را او داد ترتیب
کشانید از معما نام اما	شد از نامش گشاده هر معما
همین نامی ست عالم باقی، آن ذات	که التوحید اسقاط الاضافات
نیاید ره بدو تشبیه و تبدیل	وجود انبیا رو یافت تکمیل
به تخصیص آن شه نه قصر افلاک	که آمد تاج او تنصیص لو لاک
دعاء ربه باسم مکرم	علیه و اله صلی و سلم

بعد از این ابیات، رکنی خود را معرفی کرده و اهمیت نیشابوری را در معماسرایی و لزوم و احتیاج به شرح معماهای او را آورده است. سپس کاتب در نسخه ملک این جمله را آورده «انشالله تعالی بر من و مردمی که مطالعه فرمایند مبارک باشد» اما دو نسخه مر و مرکز بعد از این جملات، به شرح نود و نه اسم خداوندی - که اثر دیگری از نیشابوری در معماسرایی است - پرداخته‌اند و نوشته‌اند:

«چند بیت توحید که ایشان فرموده بودند همان بیت‌ها در اول این شرح درآوردم که از برای خطبه معما، به از آن مشکل توان گفتن و چندی از معمای استادان که نزدیک به معمای ایشان باشد در عمل به تقریب ترتیب خواهیم داد، دقائش را ذکر خواهیم کرد و معمایی که از این فقیر باشد از آن خواهیم که چنانچه شارح گوید و میر حسین نود و نه نام را هم گفته‌اند و در رساله خود نیاورده‌اند و کمیاب است از برای یمن و تبرک در اول این رساله درج کردم تا این شرح بر من و بر مردمی که مطالعه فرمایند مبارک باشد و من الله التوفیق»

البته این جمله که «میرحسین نود و نه نام را هم گفته‌اند» در نسخه مر نیامده است اما مطابق با نسخه مرکز، شرح نود و نه اسم را ثبت کرده است. بنابراین در اختلاف ساختار محتوایی آغاز و پایان نسخه‌ها، در نسخه ملک، کاتب شرح معماهای نود و نه اسم خداوندی را در آغاز نسخه نیاورده است و این شرح در پایان نسخه بدون هیچ

توضیح یا عنوانی ثبت شده است اما دو نسخه مر و مرکز ابتدای نسخه بعد از توضیحات آغازین، کاتبان شرح این معماها را آورده‌اند بعد از شرح، محتوای آنها با نسخه ملک یکی میشود. ابتدا به صورت مقدمه، تعریف معما، واضع علم معما، نمونه‌هایی معمایی را گفته‌اند و اهمیت امیرعلیشیر نوایی در توجه اش به علم معما و اینکه نیشابوری معماهایش را به او تقدیم کرده است، مطالبی آورده‌اند. بعد در اینجا به دستور معما برگشتند و با ذکر اینکه نیشابوری اعمال معمایی را بر طبق تقسیم‌بندی استادش جامی، تقسیم کرده است، شرح را مطابق اثر آغاز کردند. در اثنای شرح توضیح اضافه‌ای غیر از شرح نیست و فقط معماهایی را خود رکنی در شرح قرار داده است. بعد از اتمام محتوای دستور معما، در هر سه نسخه بخشی به عنوان «لغز» و «خاتمه» وجود دارد که رکنی در بخش «لغز» مطالبی در مورد تعریف لغز آورده و نمونه‌هایی ذکر کرده است. و در بخش خاتمه نیز به ماده تاریخ پرداخته است که البته عنوان «ماده» در جملات نیامده است. در ادامه بعد از اتمام توضیحات ماده تاریخ، هر سه نسخه به تاریخ فوت میرحسین اشاره کردند، در نسخه مر، کاتب همینجا تمام کرده است. در نسخه ملک، یک بیت شعر آورده و بلافاصله به شرح نود و نه اسم خداوندی پرداخته است که گویی در اینجا نسخه افتادگی دارد، در نسخه مرکز بعد از ذکر ماده تاریخی در تاریخ اتمام شرح معما، کاتب نسخه را تمام کرده است.

چگونگی شرح معما

رکنی در شرح معماها، براساس اعمال معمایی، مطابق رساله دستور معما، هر معما را توضیح داده و با تجزیه ابیات، اسم مورد نظر را به دست آورده است. از نظر مفهومی، معماها دشوار هستند و کسی که از علم معما و چگونگی حل آن اطلاعاتی ندارد، مسلماً توانایی درک معماهای میرحسین را نخواهد داشت. ابتدا باید اعمال معمایی را یاد بگیرد و چگونگی تحلیل معما را بداند تا بتواند به راحتی از بیت و معنی آن به اسم مورد نظر برسد. قواعد کلی و اسامی اعمال معمایی نیز در شش بیت ابتدایی رساله به عنوان بראعت استهلال آمده است و در رساله، میرحسین حسب اعمال و قواعد معمایی، یک اسم را آورده، یک یا دو بیت با موضوع غنایی یا عرفانی ذکر کرده است، با تحلیل بیت، آن اسم به دست می‌آید و رسیدن به اسم ملزم به دانستن اصول معما است. شرح کتاب نیز با همین هدف صورت گرفته است، رکنی قبل از شروع شرح، به موضوع دشواری فهم معماها پرداخته و گفته است مبتدیان باید ابتدا رساله امیرعلیشیر را بخوانند تا بر علم معما وقوف یابند و برای فهم معماهای میرحسین هم شرح او را بخوانند:

«بر طالبان پوشیده نماند که هر کس که خواهد که علم معما نیک بداند، به رنگ ملازمان میرحسین نیشابوری باید که اول رساله امیرعلیشیر بخواند که او را به قدر، وقوفی در معما پیدا شود که از برای مبتدی، آن رساله بی-نظیر است و بعد از آن شرحی که این فقیر بر رساله میرحسین نوشته، مطالعه فرمایند تا حظی تمام از معما بیابند و پیش از آنکه شرح هر معما را ببینند، باید که در آن معما فکر میکند و طبع خود را بیازمایند اگر نیابند از شرح بیرون آوردند، چون این رساله تمام مطالعه کنند این مذاقی در طبیعت او نشیند. بعد از آن رساله‌های مردم دیگر ببیند»

در شروع شرح هم اعمال معمایی را نام برده و تعریف کرده است.

«پوشیده نماند که حضرت مخدومی/استادی میرحسین نیشابوری به متابعت استاد خود مولانا عبدالرحمن جامی، اعمال معمایی را بر چهار قسم نهاده‌اند: تسهیلی، تحصیلی و تکمیلی و تزییلی»

بعد از آن با توضیح هر عمل معمایی و تقسیمات آن، معماها را آورده و شرح کرده است. هر سه نسخه هم مطابقت دارند و فقط اختلاف در این است که نسخه مر و ملک برخی معماها را نیاورده‌اند، از این منظر نسخه

مرکز کاملتر است و همه معماها را آورده است. در محتوای کلی در تحلیل و تجزیه بیت، گاه باید اعمال معمایی دانسته شود که در آن بخش نیست و بعد از آن آورده است. بدینگونه برای فهم معماها به نظر میرسد ابتدا باید همه قواعد معما را خواند زیرا در تجزیه بیت ممکن است به کار بیاید در حالیکه هنوز معرفی نشده است. در چگونگی شرح براساس اعمال معمایی، رکنی بعد از توضیح عمل معمایی و بیت طبق اثر نیشابوری، بیت را تجزیه کرده و به اسم مورد نظر رسیده است. اما با این حال، فهم آن برای مخاطب امروزی شاید دشوار باشد و احتیاج به توضیح دارد، برای نمونه تصادفی از متن، عمل معمایی «ترکیب» که جزو اعمال تسهیلی میباشد را اینگونه توضیح داده و معما را آورده است.

«ترکیب عبارت از آن است که مجموعه‌ای را که قبل از ترکیب به معنی غیر معمایی یک لفظ نبوده باشد به معنی معمایی لفظ واحد اعتبار نمایند به شرط آنکه مراد از آن معنی باشد نه لفظ، خواه اجزا قبل از ترکیب مستقل بوده باشد و خواه نی، اما مرکب از دو جزو به استقلال اجزا قبل از ترکیب چنانکه در اسم عمر مرغ دل‌های کسان را به تمام آن غمزه صید خود ساخته بی‌دانه و دام آن غمزه

لفظ «دامان» ترکیب یافته یعنی «بی‌دانه و دامان غمزه» عمر به حصول پیوست»

در توضیح عمل ترکیب، منظور ترکیب چند حرف از واژه‌ها و ساختن یک واژه جدید است که در رهیافت به معما برحسب معنی آن واژه باید تجزیه بیت انجام شود. در بیت مورد نظر نیز واژه «دامان» از دو واژه «دام» و «آن» ترکیب یافته و با این ترکیب در متن شعر «بی دانه و دامان» شده است. حال در معنی بیت دقت کنیم شاعر میگوید معشوقش دل عاشقان خودش را بی دانه و دامان غمزه، صید خود ساخته است. وقتی غمزه بی دانه باشد یعنی نقطه نباشد و بی دامان باشد یعنی حرف «ه» در آخر آن حذف شود و این چنین «عمر» به دست می‌آید. همچنین دانستن معنای عربی نیز در رهیافت به معما بسیار دخیل است و در خیلی از معماها، واژه فارسی در معنی عربی یا برعکس در معما دخیل است. برای نمونه معمای «شهاب» که با عمل ترکیب و تحلیل واژه‌ها و برگردان معنی فارسی به عربی به دست می‌آید.

«از حالت سوز سینه و ناله دل اگر تو شنوی سینه نسوزد ای جان
از ما سخنی نشنوی ای شمع چگل بشنو سخن ما مشو از ما غافل

لفظ «نویسی» به ترکیب حاصل شده و گفته «گر تو ش نویسی نه، ن سوزد» یعنی نون نه ساقط شود و «شه» به هم رسد. «مشو از ما غافل» که آب است، شهاب به حصول پیوندد»

در معنی بیت، شاعر از معشوق خود (شمع چگل) گلایه دارد که سوز سینه و ناله دل او را نمیشود و به او میگوید اگر بشنوی سینه‌اش دیگر نمیسوزد و از او میخواهد غافل از وی نباشد. در تجزیه بیت بر مبنای دو عمل ترکیب و تحلیل، در مصرع سوم، در واژه‌های «شنوی»، «سینه» و «نسوزد» این عملها دیده میشود. از دو واژه «شنوی» و «سینه» واژه «نویسی» را ساخته است و واژه «نه» تحلیل است که از سینه جدا شده است، «نسوزد» تحلیل یافته به «ن سوزد». حال معنی اینگونه میشود که اگر تو در حرف «ش» واژه «نه» بنویسی، حرف ن سوزد (با عمل اسقاط یعنی حذف شود). بدین ترتیب واژه «شه» به دست می‌آید. در ادامه در مصرع بعد نوشته از «ما» غافل نباشی، اینجا این واژه را تعبیر عربی کرده و در معنی فارسی، آب منظور است که به واژه «شه» متصل میشود و واژه «شهاب» به دست می‌آید.

یا برعکس در معمای «کمال» باید واژه «آب» را به عربی تعبیر کنیم.
«گهی که چهره زیبا نماید آن دلبر کی آفتاب و مه آید به چشم اهل نظر؟»

لفظ «یافت» ترکیب یافته که «ک یافت آب» که ما باشد، کما شود و «مه آید» که لام است، کمال به حصول پیوندد»

این بیت در بخش «ترکیب» است اما برای حل معما علاوه بر ترکیب از اعمال حسابی استفاده کرده است که در بخشهای بعدی معرفی میشوند. معنی بیت اغراق در وصف زیبایی معشوق است، میگوید وقتی دلبر چهره خود را نشان میدهد آفتاب و ماه دیگر به چشم نمیآیند. در تجزیه بیت با عمل ترکیب و تحلیل در مصرع دوم «کی آفتاب» تبدیل به «ک یافت آب» شده است که منظور حرف ک، حرف آب را یافته که در معنی عربی «ما» باشد، بدین ترتیب بخشی از معما «کما» به دست میآید و در ادامه «مه آید» با قاعده انحصاری و حرفی که جزو عمل حسابی هستند، حرف ل منظور است. در تعریف اسلوب حرفی و انحصاری نوشته است:

«اسلوب حرفی و آن عبارت است که از اشارت به حرفی یا بیشتر و اراده عدد آن برای نوعی تصرف در آن»
«اسلوب انحصاری و آن عبارت است از آنکه معدودی را که حصر آن در عدد معین و مقرر و مشهور باشد، ذکر کنند به وجهی که ذهن انتقال نماید به آن عدد»

بدین ترتیب با عمل انحصاری برای واژه «مه» عدد سی منظور است و همین عدد بر حسب اسلوب حرفی، حرف «ل» میشود و به واژه کما متصل کرده و واژه «کمال» به دست آمده است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله سه نسخه خطی در شرح دستور معمای میرحسین نیشابوری از صادق رکنی معرفی و بررسی شد. یک نسخه با علامت اختصاری «ملک» در کتابخانه ملک آستان قدس رضوی است. دو نسخه هم در کتابخانه دانشگاه تهران است که با عنوان نسخه مر و مرکز نامگذاری شدند. رکنی از شاگردان نیشابوری بود که بعد از مرگ او برای فهم آسان معماهای استادش، شرحی بر آن نوشت. شرح رکنی چنانکه کاتب نسخه مرکز در پایان نسخه گفته است، در سال ۹۳۱ قمری نوشته شده است. بررسی سه نسخه نشان داد، تصحیح نسخه‌های خطی اثر در معرفی علم معماسرایی و شناخت آثار ادبی در این موضوع ضروری است. در مقایسه سه نسخه، کتابت اثر در سه نسخه در آغاز و پایان‌بندی ساختار محتوایی، نگارش متن و ویژگیهای رسم الخطی باهم متفاوت است. نسخه خطی مرکز با کتابت مولانا محمد شریف مازندرانی از نظر ظاهر، کاغذ، شفاف بودن، خط نستعلیق خوانا، جامعیت محتوا کاملتر است. نسخه ملک با کتابت شمس الدین علی بن شرق‌الدین حسن حسینی مازندرانی در آغاز خط نستعلیق دارد اما در ادامه خط آن تغییر میکند. کتابت آن نسبت به دو نسخه قدیمی تر است. از نظر ساختار متنی افتادگی متن در آن وجود دارد و در مقایسه با نسخه مرکز برخی معماها را ندارد، اما نسخه مر با کتابت علی ابن عبدالله در مقایسه دو نسخه مرکز و ملک، ناقص است، افتادگی متن در آن بسیار است. رنگ نسخه کدر، خط کاتب نامطلوب است. در اختلاف پایان‌بندی نسخه‌ها، در نسخه مر وقتی کاتب در مورد مرگ میرحسین نیشابوری سخن گفته است، بلافاصله نسخه را تمام کرده و تاریخ کتابت و اسم خودش را آورده است. اما نسخه ملک و مرکز ادامه دادند و بعد از چند رباعی و قطعه در مورد اتمام کتابت خود گفته‌اند. در تفاوت ساختار متنی، در نسخه مر و مرکز کاتب قبل از شرح معماهای دستور معما، ابتدا نود و نه اسم خداوندی را که

دیگر اثر نیشابوری در معماسری است، شرح گفته‌اند اما در نسخه ملک در پایان نسخه بعد از اینکه قطعه در مرگ میرحسین گفته، بعد از بیت اول بلافاصله وارد صفحه بعدی شده که گویی یک صفحه اینجا افتاده است و موجود نیست. صفحه بعد شرح معماهای نود و نه اسم خداوندی است و بعد از اتمام این معما در مورد تمام شدن نسخه نوشته است. ابیات معماها در شرح در هر سه نسخه به صورت نثر نوشته شده است اما نسخه مرکز و ملک با خط قرمز نام معما را نوشته‌اند و میان مصراعها علامت گذاشته‌اند، نسخه مر از رنگ قرمز استفاده نکرده و علامتی برای جداسازی مصراعها نگذاشته است. با این اختلافهای کلی، نتایج پژوهش نشان داد، نسخه مر ضعیف‌ترین نسخه است که به دلیل خط ناخوانا، افتادگی متن و نداشتن برخی معما نسخه کاملی محسوب نمیشود. درمقایسه دو نسخه نیز نسخه مرکز از نظر جامعیت محتوا کاملتر است و در نسخه ملک بعضاً چند معما افتاده است و برخی معماها که خود رکنی شرح گفته در آن ذکر نشده است. در محتوای اثر نیز رکنی صرفاً معماهای نیشابوری را بیت به بیت مطابق اثر وی شرح گفته است اما در پایان بخشی کوتاه در لغز و ماده تاریخ آورده است که در دستور معما نیست، حدود صد بیت نیز از خودش با عنوان معماهای شارح گفته است.

مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر دو پژوهشگر آقای سی هون جانگ و آقای دکتر امید مجد میباشد.

تشکر و قدردانی

نویسندگان مراتب تشکر و قدردانی خود را از خانم دکتر حمیرا زمردی مدیر وقت گروه دانشجویان خارجی رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران اعلام مینمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش بعهده نویسندگان است و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را برعهده میگیرند.

REFERENCE

- Bahār, Mohammad-Taqi (1970/1349 SH). *Sabk-shenāsi yā Tārīkh-e Tahavvol-e Nasr-e Fārsi* [Stylistics, or the History of the Evolution of Persian Prose], Vol. 3. Tehran: Amir Kabir.
- Jahānbakhsh, Juyā (2011/1390 SH). *Rāhnamā-ye Tas'hih-e Motun* [A Guide to the Correction of Texts]. Tehran: Mirās-e Maktub.
- Rezāyi, Mohammad (2003/1382 SH). *Sabk-shenāsi-ye Nasr-e Tārīkhi-ye Dowre-ye Teymuri* [Stylistics of Historical Prose of the Timurid Period], introduction by Esmā'il Hākemi Vālā. Tehran: Omid-e Majd.

- Rokni Nishāburi, Sādeq. *Sharh-e Dastur-e Mo'ammā-ye Neyshāburi* manuscript. Malek Library, copied by Shams al-Din Ali ebn-e Sharaq al-Din Hasan Hoseini Māzandarāni.
- Rokni Nishāburi, Sādeq. *Sharh-e Dastur-e Mo'ammā-ye Neyshāburi* manuscript. Central Library of the University of Tehran, copied by Ali ebn-e Abdollāh Rahmollāh.
- Rokni Nishāburi, Sādeq. *Sharh-e Dastur-e Mo'ammā-ye Neyshāburi* manuscript. Central Library of the University of Tehran, copied by Mowlānā Mohammad Sharif Māzandarāni.
- Safā, Zabihollāh (1959/1338 SH). *Mokhtasari dar Tārikh-e Tahavvol-e Nazm va Nasr-e Pārsi* [A Brief History of the Evolution of Persian Poetry and Prose]. Tehran: Tehran University Press.
- Kamālfard, Mozhdeh (2022/1401 SH). "Tas'hih va Sharh-e Dastur-e Mo'ammā-ye Mir Hosein Mo'ammāyi Neyshāburi." PhD dissertation, Tehran: Allameh Tabataba'i University.
- Kamālfard, Mozhdeh, and Tālebiān, Yahyā (2024/1403 SH). "Resāle-ye Dastur-e Mo'ammā-ye Mir Hosein Mo'ammāyi." *Journal of Codicological Research and Textual Criticism*, No. 1, pp. 4–48.
- Māyel Heravi, Najib (2001/1380 SH). *Tārikh-e Noskhe-pardāzi va Tas'hih-e Enteqādi-ye Noskhe-hā-ye Khatti* [The History of Manuscript Production and Critical Editing of Manuscripts]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Mojarrad, Mojtabā (2017/1396 SH). *Sonnat-e Tas'hih-e Matn dar Irān pas az Eslām* [The Tradition of Text Correction in Iran after Islam]. Tehran: Hermes.
- Masjedi, Hosein (2017/1396 SH). *Noskhe-hā-ye Khatti va Āsār-e Kamyāb* [Manuscripts and Rare Works]. Tehran: Payame Noor University.
- Monajjed, Salāhoddin (1976/1355 SH). *Ravesh-e Tas'hih-e Noskhe-hā-ye Khatti* [Method of Correcting Manuscripts], translated by Hosein Khadiv-Jam. Tehran: Ābān.

فهرست منابع فارسی

- بهار، محمدتقی (۱۳۴۹) سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- جهانبخش، جویا، (۱۳۹۰) راهنمای تصحیح متون، تهران: میراث مکتوب.
- رضایی، محمد (۱۳۸۲) سبک‌شناسی نثر تاریخی دوره تیموری، با مقدمه اسماعیل حاکمی والا، تهران: امید مجد.
- رکنی نیشابوری، صادق، نسخه خطی «شرح دستور معمای نیشابوری»، کتابخانه ملک، کاتب شمس الدین علی بن شرق الدین حسن حسینی مازندرانی
- رکنی نیشابوری، صادق، نسخه خطی «شرح دستور معمای نیشابوری»، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: کاتب علی ابن عبدالله رحم الله
- رکنی نیشابوری، صادق، نسخه خطی «شرح دستور معمای نیشابوری»، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: کاتب مولانا محمد شریف مازندرانی

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۸) مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی، تهران: چاپ دانشگاه تهران
کمال فرد، مؤده (۱۴۰۱) «تصحیح و شرح دستور معمای میرحسین معنائی نیشابوری»، رساله دکتری، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.

کمالی فرد، مؤده، طالبیان، یحیی (۱۴۰۳) «رساله دستور معمای میرحسین معنائی» نشریه علمی پژوهشهای
نسخه‌شناسی و تصحیح متون، شماره ۱، صص ۴-۴۸

مایل هروی، نجیب، (۱۳۸۰)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: وزارت فرهنگ و
ارشاد اسلامی.

مجرد، مجتبی (۱۳۹۶) سنت تصحیح متن در ایران پس از اسلام، تهران: هرمس.

مسجدی، حسین (۱۳۹۶) نسخه‌های خطی و آثار کمیاب، تهران: دانشگاه پیام نور.

منجد، صلاح‌الدین (۱۳۵۵) روش تصحیح نسخه‌های خطی، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: آبان

معرفی نویسندگان

امید مجد: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(Email: majdomid@ut.ac.ir)
(ORCID: 0000-0003-3655-3427)

سی‌هون جانگ: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(Email: sihoon@ut.ac.ir مسئول: نویسنده)
(ORCID: 0009-0002-5445-6890)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited.

Introducing the authors

Omid Majd: Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran

(Email: majdomid@ut.ac.ir)
(ORCID: 0000-0003-3655-3427)

Si-Hoon Jang: PhD student, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran

(Email: sihoon@ut.ac.ir : Responsible author)
(ORCID: 0009-0002-5445-6890)